

В. Ф. Сайко, А. М. Малієнко, К. П. Бунятян

Землеробство

ЗЕМЛЕРОБСТВО – провідна галузь сільськогосподарського виробництва, основою якої є використання землі з метою вирощування сільськогосподарських культур; наука, що вивчає загальні прийоми вирощування сільськогосподарських культур і розробляє способи раціонального використання землі та підвищення родючості ґрунту. Єдина галузь госп. діяльності, що використовує унікал. здатність рослин зв'язувати енергію соняч. випромінювання у формі орган. речовини з неорган. сполук водню й вуглецю. Осн. завдання З.: продуктивне використання землі, збереження та підвищення родючості ґрунтів, підтримання рівноваги екосистем на орних землях, регулювання чинників життя рослин для одержання конкурентоспромож. продукції. Для поліпшення якості (окультурювання) ґрунту в З. застосовують біол. (внесення орган. і мінерал. добрив), меліорат. (осушення, зрошення, хім. меліорація) та агрофіз. (обробіток ґрунту) заходи. З. об'єднує *рільництво, овочівництво, плодівництво, [виноградарство](#), хліборобство, луківництво* та ін. Основою З. є рослини, гол. засобом і предметом праці – земля.

Перехід від полювання і збиральництва до З. та скотарства у неоліті вважають першою технол. революцією в розвитку продуктив. сил суспільства. Першими знаряддями обробітку землі були палиці та мотики з дерева, кісток і рогів тварин. Виникнення плуж. З. на території України датують 2,5–2 тис. до н. е. Сучасні дослідж. копій знарядь, виготовлених за археол. зразками, свідчать про підвищення продуктивності праці за плуж. обробітку ґрунту порівняно з ручним мотичним у 50 разів. На території України таку першу цивілізацію представляли трипіл. племена, які мешкали на землях сучас. правобереж. Лісостепу й вирощували пшеницю, ячмінь і просо. Слов'ян. племена, для яких З. стало осн. заняттям, вирощували зерн. культури для влас. потреб і на вивіз. При феодалізмі плужне З. набуло подальшого розвитку. За капіталізму значно удосконалено землероб. техніку. Наприкінці 19 ст. почали застосовувати трактори з паровими двигунами, на поч. 20 ст. – з ДВЗ та ін. с.-г. машини, що підвищило ефективність галузі. Однак у З. України переважала примітивна техніка. 1910 нараховувалося 523 тис. сох і косуль, 404 тис. дерев'яних плугів, 3755 тис. дерев'яних борін. Сіяли, збирали й молотили врожай здебільшого вручну, тягловою силою була робоча худоба. У результаті впровадження Столипін. аграр. реформи, діяльності Селян. земел. банку і земств, які надавали консультації насел., організовували каси дріб.

кредиту та с.-г. крамниці, протягом 1906–14 відбулися позитивні зміни в З. України. 25 % селян. госп-в виділилися у відрубні й хутірні господарства, активізувалося застосування с.-г. машин (1913 удвічі порівняно з 1907), дерев'яні плуги замінено залізними, запроваджено чотири- і п'ятипілля. У цей період у Лісостепу України набула поширення культура цукр. буряка (1900–13 його посівні площі збільшено у 3,5 раза), зросла врожайність культур (1904–12 на 20 % порівняно з поперед. 9-ма р.). Крім того, уповільнився процес парцеляції землі. При цьому 75 % госп-в перебували в умовах старого аграр. устрою, що перешкоджало їхньому розвитку. 1-а світова війна, Визв. змагання 1917–21 та перші роки окупації України більшовиками спричинили занепад с. господарства. Особливо негативно позначилася політика «воєн. комунізму», коли селяни на реквізиції продуктів влас. діяльності реагували зменшенням посів. площ, намагаючись забезпечити лише себе. З. Зх. України розвивалося у подіб. природ. і соц. умовах. У добу первіс. поселення на її тер. переважали ліси та луки, тривалий час домінувало мішане випасно-ліс. і хлібороб. вирубно-випасне госп-во. Ці тер. були густіше заселені, що зумовлювало, з одного боку, інтенсивність с. господарства, а з ін. – соц. умови, які стримували госп. розвиток (густота панських фільварків, значні панщинні зобов'язання, зменшення селян. наділів). Після скасування панщини 1848 на зх.-укр. землях існував неефектив. аграр. устрій. 70 % госп-в були обмежені спожив. нормою, тому не мали можливості самостійно розвиватися; не врегульовані реформою питання відшкодування поміщикам за скасування панщини негативно позначилися на крайових бюджетах; ліберал. екон. політика австр. уряду від 1860-х рр. спричинила екон. розшарування серед селян, зубожіння знач. їх частини, подальшу парцеляцію землі та перехід її у володіння лихварів. За таких умов З. майже не розвивалося. До кін. 19 ст. госп. культура фільварку й села практично не відрізнялася. Лише згодом великі господарства почали використовувати мех. молотарки, допоміжні машини для перероблення с.-г. продукції, а також селекціонувати рослини. Селян. господарства, користуючись самороб. знаряддям, забезпечували власне споживання. Поліпшення стану З. спостерігалось напередодні 1-ї світової війни. Його піднесення зафіксовано у 1920-х рр. у період НЕПу та після 2-ї світової війни. Започатковано впровадження наук. систем ведення господарства, відповідних умовам природно-екон. р-нів. Проведено значну роботу з підвищення культури З., зокрема з освоєння сівозмін, впровадження інтенсив. технологій вирощування с.-г. культур, поліпшення системи обробітку ґрунту, насінництва, посилення боротьби зі шкідниками та хворобами с.-г. рослин, бур'янами, створення ползахис. ліс. насаджень, спорудження зрошув. систем, осушення боліт і заболочених земель на Поліссі та в зх. обл. тощо. Важливе значення мало збільшення застосування мінерал. добрив від 482 тис. т пожив. речовин 1960 до 1960 тис. т 1966–70 і 4555 тис. т 1986–90. У цей період також завершено механізацію провід. галузей З. – зерн. господарства і цукровиробництва. Кількість тракторів зросла від 96,4 тис. 1960 до 317 тис. 1970 та 453 тис. 1990; відповідно збільшився парк комбайнів – 33,4; 81,2 та 106 тис. Протягом 1965–85 енергет. потужності зросли більш, ніж у 5 разів, споживання

електроенергії, осн. вироб. фонди та постачання мінерал. добрив – у понад 10 разів, при цьому валова частка продукції рослинництва збільшилася лише в 1,6 раза. 1990 урожайність зернових в Україні становила 34,9 ц/га, валовий збір – 51 млн т. Розорано до 82 % с.-г. угідь, в окремих обл. – понад 90 %, що зумовило ерозійні процеси. Перехід до ринк. форм господарювання на поч. 1990-х рр. спричинив занепад галузі. Наприкінці 1990-х рр. потребу в мінерал. добривах забезпечено на 10 %, в орган. – бл. 20 %. Нині щорічні втрати ґрунту становлять бл. 600 млн т, з них – понад 20 млн т гумусу, дефіцит якого складає 100 кг/га на рік. Пл. ріллі у світі станом на 2003 становила 1403,3 млн га. Найбільша її кількість – у США (173,5 млн га, 12,4 % від світ.), Індії (160,5 млн га, 11,4 %), Китаї (142,6 млн га, 10,2 %), РФ (122,6 млн га, 8,7 %), Бразилії (59,0 млн га, 4,2 %), Австралії (47,6 млн га, 3,4 %), Канаді (45,7 млн га, 3,3 %), Україні (32,5 млн га, 2,3 %), Нігерії (30,5 млн га, 2,2 %). На 1 особу в світі у середньому припадає 0,22 га ріллі; найвищі показники мають Австралія (2,41 га на 1 особу), Казахстан (1,46), Канада (1,45), РФ (0,86), Аргентина (0,73), Україна (0,67), США (0,59), Білорусь (0,56).

За природ. чинниками розрізняють форми ведення З.: стале (дає можливість вирощувати культури без штуч. зрошення), нестійке (базується на використанні посухостійких культур, сортів і системи заходів з накопичення та рац. використання вологи), [землеробство](#) [зрошуване](#), богарне (вирощування зернових у зонах зрошув. З.), гір. (З. гір. місцевостей із малорозвиненими ґрунтами, склад. рельєфом, вертикал. зональністю); за екон. чинниками – екстенсивне (вирішує проблеми нарощування виробництва с.-г. продукції шляхом розширення земел. площ) та інтенсивне (застосовує з тією ж метою на фіксованій земел. площі або при її скороченні додатк. вкладання праці, капіталу, енергет. ресурсів, матеріалів, інформації). Виокремлюють також З. біол., біодинамічне й орган., однак у світі ними займаються менше 1 % фермерів. За організац.-соц. базу розрізняють З. велике корпоративне, приватне, кооп., фермер. та парцелярне.

З. як наука вивчає способи впливу на ґрунт і с.-г. рослини для одержання високих та сталих урожаїв; розробляє методи регулювання водного, пожив., повітр. і теплового режимів ґрунту для забезпечення оптимальн. умов росту рослин шляхом рац. його обробітку, сівби та посадки с.-г. культур, рац. сівозміни, заходи з підвищення родючості ґрунту й урожаю с.-г. культур і послаблення впливу негатив. чинників (посуха, бур'яни, ерозія, дефляція та ін.), зонал. системи З. Розрізняють заг. (вивчає заг. прийоми вирощування рослин) і спец. (розробляє методи вирощування окремих культур і сортів) З. Розділи: вегетація с.-г. рослин і її регулювання; вчення про сівозміни; обробіток ґрунту; методи боротьби з бур'янами; ерозійні процеси та заходи з їх попередження; системи З. Теор. основою З. є [ґрунтознавство](#), *фізіологія рослин, мікробіологія, метеорологія, механіка* та ін. науки. Осн. метод – польовий дослід в умовах, близьких до вироб.; іноді застосовують лабораторно-польовий, вегетац. і вироб. досліді. Укр. вчені зробили знач. внесок у розвиток наук. основ З., зокрема у вивчення сучас. процесів ґрунтоутворення; розробили

методи хім. та фіз. меліорації переуцільнених, засолених і кислих земель, теор. основи та принципи побудови сівозмін, заходи з підвищення продуктивності посівів, технології вирощування с.-г. культур, котрі забезпечують виробництво конкурентоспромож. продукції в різних ґрунт.-клімат. зонах України; впровадили заходи захис. мін. обробітку ґрунту та підвищення протиерозій. стійкості агроландшафтів у формі систем 3. з контур. організацією території; обґрунтували необхідність і шляхи трансформації земел. фонду країни в умовах переходу до ринк. господарства. Наук.-метод. центром із 3. є Інститут землеробства УААН (сmt Чабани Києво-Святошин. р-ну Київ. обл.). Наукові дослідження у цій галузі проводять також ін. інститути УААН: цукр. буряків (Київ), зерн. господарства (Дніпропетровськ), с. господарства Полісся (Житомир), землеробства пд. регіону (Херсон), рослинництва, ґрунтознавства та агрохімії (обидва – Харків), землеробства і тваринництва зх. регіону (с. Оброшине Пустомитів. р-ну Львів. обл.), Луган. інститут агропром. виробництва, Миронів. інститут пшениці (Київ. обл.).

В. Ф. Сайко, А. М. Малієнко

Існують дві форми 3. – екстенсивне й інтенсивне. Екстенсивне базується на освоєнні цілин. земель й особливо притаманне ранньому істор. періоду, коли землю обробляли дуже простими знаряддями (палиця-копачка, мотика, соха). Найбільш ефектив. тоді було підсічне (вирубне) 3. на розчищених від лісу ділянках, які давали добрий урожай перші 3–4 р. З падінням урожайності ділянки полишали, а після використання усіх земель в околицях с-ща (в радіусі бл. 5-ти км) переселялися на нове місце. Екстенсивне 3. потребує наявності знач. кількості вільних земель і пов'язане з переселеннями. Інтенсивне 3. спрямоване на підтримку й підвищення родючості землі. Найефективніший спосіб інтенсифікації 3. у давнину – застосування зрошення, що забезпечувало ґрунт вологою й водночас здобрювало його родючим мулом. У помір. смузї Європи найпростішим методом був переліг, коли виснажену землю на якийсь час полишали без обробітку для її природ. відновлення, а тривалість експлуатації ділянок подовжували здобрюванням попелом і гноєм, а також введенням сівозмін (чергування ярових та озимих культур). Така система 3. сформувалася у ранньому [залізному віці](#). У лісостеп. смузї сучас. України вона набула поширення в 1-й пол. 1 тис. із впровадженням заліз. наральника. Ця система 3. також потребувала знач. кількості земель, тому зі зростанням щільності насел., а також поліпшенням обробітку ґрунту, від 2-ї пол. 1 тис. (поширення плуга, борони) формується двопіл. парова система. Вона характеризується рівномір. чергуванням використання ділянок (через рік), які відводили під посіви чи давали відпочинок (були під паром). При цьому ділянки під паром обробляли для знищення бур'янів та здобрювали, закладаючи перспективу майбут. врожаю. Ця система 3. значно ефективніша за перелогову, оскільки давала можливість раціональніше розпорядитися земел. ресурсами (з меншими затратами та більшим результатом). Тому лише починаючи з періоду виникнення парової двопіл.

системи можна говорити про інтенсивне 3. у помір. смузі, зокрема й на укр. землях. Логіч. наслідком розвитку двопіл. системи стала трипіл. система, за якої пар поєднувався з чіткими сівозмінами. Вона зводилася до поділу землі на три частини (під ярові, озимі й під пар) і збільшувала земел. актив на третину. Парова трипіл. система виявилася настільки ефективною, що стала панівною, хоча й не одразу витіснила перелогове й підсічне 3. Останнє тривалий час зберігало свої позиції у лісовій смузі. Від 2-ї пол. 18 ст. в Європі почали вводити т. зв. плодозмінну систему, що стало можливим із введенням тех. і овочевих пропашних культур (картопля, буряк, соняшник тощо), а також кормових (трав'яні, бобові, коренеплоди). Родючість ґрунту відновлювали за рахунок чергування цих культур із зерн., тому зникла необхідність у парових землях. Якраз із цього часу активно почала розвиватися агроном. наука, розпочалася механізація 3. Виникнення 3. надало нової якості землі, що стала умовою та засобом виробництва, тобто набула цінності (статусу екон. категорії). Це проявилось у виникненні власності на землю, а також регламентації доступу виробника до вирощеної ним продукції та змінах у організації самого процесу 3. Визначал. виявилися соц. чинники, пов'язані з потребами, роллю і місцем людини в системі виробництва й розподілу накопичених багатств, зростає роль і соц.-екон. аспекту 3. Оскільки життя людини завжди пов'язане, з одного боку, з певною тер., а з ін. – з певним колективом, власність на землю завжди має ієрархіч. характер. Для первіс. суспільства ієрархічне підпорядкування власності на землю в заг. вигляді визначалося наявністю таких інститутів, як плем'я (союз племен), община, сім'я. Внаслідок виключно натурал. характеру первіс. економіки кожна сім'я володіла ділянкою землі (інакше вона не виживе), а регулятором виступала община, яка здійснювала перерозподіл землі в умовах зростання общини та обмеженості її земель чи наявності земель різного ґатунку. В цьому проявлявся віднос. демократизм первіс. общини й суспільства загалом, позначений терміном «колективна власність на землю».

Із виникненням держави верхов. власником землі став правитель і принцип справедливого розподілу землі порушився через ускладнення соц. структури. Особи, причетні до упр. й наближені до правителя, як і він сам, користуючись привілеями, привласнювали великі земел. угіддя (т. зв. феномен влади – власності). Не будучи в змозі їх обробити, вони користувалися чужою працею. У найгіршому в екон. відношенні становищі опинилися селяни, які, навіть маючи влас. невеликий земел. наділ, виконували повинності на держ. землях (царя, фараона, вана), храмових чи у господарствах вельмож, а у випадку частк. чи повного обезземелення – працювали у чужому госп-ві, орендуючи землю на певних умовах чи за платню. Тому боротьба за землю як джерело забезпечення елементар. умов життя та джерело збагачення з виникненням держави супроводжувала всю історію людства, як і спроби раціональніше налагодити 3. через підвищення зацікавленості селян у своїй праці. Сучасне 3., зокрема високопродуктивне, є наслідком тривалого його розвитку та взаємодії технол. і соц.-екон. чинників. Перші експерименти з доместикації (окультурення) рослин

розпочалися бл. 11 тис. р. тому. До того людину певною мірою підштовхнула сама природа – потепління, що розпочалося після закінчення вюрм. зледеніння, супроводжувалося урізноманітненням (ймовірно, за рахунок мутацій) рослин. світу. За таких умов активізувалося збиральництво диких їстівних рослин та їхніх плодів, що розширювало досвід спілкування людини з флорою, і там, де цей досвід наклався на певне ботан. тло (наявність рослин, корис. для людини й придат. для окультурення), й виникло З. На думку [М. Вавилова](#), такі винятк. умови склалися лише у декількох куточках світу – гір. субтропіч. смугах деяких регіонів Азії, Африки та Америки, яким було притаманне велике сортове різнобарв'я рослин (зерн., бобових та ін.), що й стали пращурами культур. рослин. Їх учений вважав первин. осередками виникнення З. Тер. України, як і Європи загалом, не входила до таких осередків. З. сюди привнесено з Перед. Азії. Передньоазій. осередок виникнення З. – один із найдавніших і найважливіших для подальшої історії людства. Упродовж 9–8 тис. до н. е. (т. зв. неоліт. революція) там окультурено хлібні злаки й виведено різні сорти пшениці та ячменю, а також бобові й ін. рослини (горох, сочевиця, льон, виноград). Цей процес відбувався із застосуванням украй простих знарядь, серед яких – дерев'яні палиці-копачки, кременеві жнивні ножі для зрізання колосків, кам'яні зернотерки та ступки для подрібнення зерна. Разом з винайденням глиняного посуду це докорінно змінило харчування людей (варена, смажена їжа, напої). Доместикація змінює природу рослин настільки, що їх можна вирвати з материн. середовища й перенести у зовсім ін. умови. Саме вона стала запорукою поширення З. із первин. осередків його формування на ін. території. Важливу роль при цьому відіграли ще дві обставини: по-перше, З. формувалося паралельно зі скотарством, тобто відтворює. госп-во спочатку постало як комплексне (винятком є мезоамер. та болівій.-анд. осередки, де було обмаль придат. для доместикації тварин); по-друге, у процесі поширення нової економіки та її адаптації до нових умов вона набувала певної своєрідності й з погляду самого З. (набір та питома вага вирощуваних культур, розширення їхнього кола, способи ведення З.), і з погляду співвідношення двох галузей – З. й скотарства. Залежно від того, яка з цих галузей була провід., виділяють землероб. та скотар. суспільства (або госп.-культурні типи), які відрізняються способом життя (відповідно – осілий та рухливий), матеріал. й духов. культурою. Поява З. у Європі пов'язана з розселенням передньоазій. насел., а доволі швидкі темпи його поширення – з готовністю європ. насел. долучитися до нових видів діяльності через кризу мисливства. Переселення до Європи вихідців із Перед. Азії зумовлене кількома обставинами. Швидкий приріст насел., що розпочався з виникненням З., наклався там на обмежені земел. ресурси, придатні для обробітку. Ця проблема була особливо гострою до винайдення зрошув. З., завдяки якому освоєно долини двох великих річок Перед. Азії – Тигру та Євфрату, що й стали колискою перших цивілізацій. Окрім того, із настанням атлантич. періоду клімат став там більш сухим, натомість у Європі – теплішим і вологішим. До того ж ці простори не були щільно заселеними. Проникнення З. до Європи відбувалося через Балкан. п-ів, на Пд. якого (сучасна Греція) перші вихідці з Перед. Азії, ймовірно, з Анатолії (п-ів Мала Азія), прийшли

не пізніше 7 тис. до н. е. Вони вирощували два сорти пшениці, ячмінь, сочевицю, а також просо, незнане в Перед. Азії і, вірогідно, domestиковане у Закавказзі. Поступово З. охопило увесь Балкан. регіон, що зумовило утворення великої культурно-істор. спільноти ранніх землеробів, локал. особливості якої, що проявляються, напр., в особливостях посуду, археологи позначили різними термінами (культура Пра-Сескло у Пн. Греції, Старчево – в Югославії, Караново й Кремиковці – у Болгарії, Кереш – в Угорщині, Криш – у Румунії). Нові умови, особливо це стосується Пн. Балкан. регіону, спричинили формування відмін. від передньоазій. стратегії З. – екстенсивного, чому, очевидно, сприяли обширні простори. За такої стратегії насел. довго не затримувалося на одному місці й після виснаження землі в околицях переселялося. Стратегія переселень, з одного боку, сприяла швидкому поширенню З. на нових просторах, з ін., стримувала накопичення тих здобутків, які б призвели до переходу на новий щабель розвитку – цивілізаційний. Це стало гол. причиною сповільнених темпів соц.-екон. розвитку європ. насел. порівняно з Перед. Азією та Давнім Єгиптом, де інтенсифікація З. стала рушій. силою цивілізац. (державотвор.) процесів. Освоюючи Балкани, землероб. насел. впритул підійшло до пд.-зх. рубежів тер. сучас. України і вплинуло на мислив.-рибал. насел. сусідніх територій. У межиріччі серед. течій Дністра й Пд. Бугу сформувався найдавніший осередок З. на укр. землях – [буго-дністровська археологічна культура](#) (бл. серед. 7 – серед. 6 тис. до н. е.). Ймовірно, через те, що формування цього осередку відбувалося без поміт. припливу носіїв нових форм господарювання, а на місц. ґрунті – через запозичення аборигенами культур. рослин (і свій. худоби) та досвіду їх вирощування, процес становлення нової галузі був доволі повільним. Місцева людність робила перші кроки у тій справі: харчувалася переважно за рахунок мисливства, рибальства й збиральництва, але побл. літніх таборів на островах та у низинах після спаду повені засівала ділянки землі. Це насел. знало кілька різновидів пшениці, ячмінь, просо, можливо льон, та почало виготовляти глиняний посуд. Тим часом землероби Балкан. регіону долиною Дунаю просувалися далі на Пн. і вийшли у Центр. й Зх. Європу – З. поширилося за межі теплої смуги й адаптувалося до помірної. Просуваючись у пн.-сх. напрямі, землероби освоїли значну тер. сучас. Польщі, а звідти розселилися й на зх. теренах сучас. України. Один потік освоїв Волин. височину, зіткнувшись на Пн. з аборигенами – мисливцями й рибалками поліс. смуги; другий, просуваючись уздовж сх. відрогів Карпат і русла Дністра, сягнув просторів буго-дністров. археол. культури, через що, ймовірно, і звернув у бік Прута й Сирета. Така динам. хода ранніх землеробів спричинена природ. обставинами й труднощами адаптації до них. У вкритій густими лісами Європі землероб. общини освоювали невеликі необліснені анклавні й після виснаження землі шукали нові. Поява землеробів докорінно змінила ландшафт. Уздовж річок та ін. водойм розкинулися невеличкі с-ща з напівземлянками й назем. оселями. Такі пам'ятки археологи розпізнають за своєрід. посудом кулястих форм, оздобленим прокресленими лініями з чистими смугами (стрічками) поміж ними. Саме за особливістю посуду цю спільноту умовно назвали *лінійно-стрічковою керамікою культурою*. Важко приживалося З. у степ. смузі –

тамтешні ґрунти були родючими, але вкрай важкими для ручного обробітку. Водночас привабливість степ. просторів полягала у наявності пасовиськ, що й зумовило у цьому регіоні пріоритет. розвиток скотарства (*сурська культура*). Отже, вже на початк. фазі З., за неоліту, на укр. землях почали складатися регіон. особливості відтворюв. економіки: лісостеп. смуга, ще достатньо тоді заліснена, була полем діяльності землероб. спільнот, степ. – скотарських. Ця обставина стала визначал. для всієї історії України – давньої, середньовіч. та, знач. мірою, й нової. Незважаючи на взаємодію землероб. і скотар. спільнот, вони належали до різних світів. Землероб. традиція, як складова власне європ. ойкумени, була пов'язана й постійно живилася імпульсами із Зх. (Балкани, Подунав'я, Середня Європа). Натомість розвиток скотар. економіки більше залежав від заг. ритмів розвитку насел. Євразій. степу, звідки час від часу надходили чергові хвилі мігрантів у Пн. Причорномор'я. Екстенсив. характер скотар. економіки (ґрунтується, насамперед, на випасі худоби) робив її малоперспектив. з погляду нарощування якіс. змін, але у тодіш. умовах доволі рентабел., що й стало запорукою її монотонності та живучості. Майбутнє було, безумовно, за землероб. економікою, однак З. у помір. смузі тоді важко піддавалося інтенсифікації, що робило його вразливим на тлі обмеженості земель і постій. приросту населення. Через це розвиток землероб. спільнот супроводжувався не тільки підйомами, а й спадами – аж до зміни госп. моделі на скотарську.

Ера ранніх землеробів на тер. сучас. України розпочалася у добу енеоліту, коли в ужиток увійшли метал. речі – мідні й навіть золоті, що пов'язане з появою нових прибульців. Осередком, звідки виходили нові хвилі мігрантів, як і за доби неоліту залишалися Балкани. Приблизно на поч. 2-ї пол. 5 тис. до н. е. з Пн. Добруджі (Нижнє Подунав'я) у Пн.-Зх. Причорномор'я просунулися носії культури [Гумельниця](#), локал. прояв якої на укр. землях археологи назвали культурою Болград, або Болград-Алдень. Ще раніше, приблизно у серед. 6-го тис. до н. е., Прут.-Дністров. межиріччя зайняли носії культури Кукутені. Її пам'ятки наприкінці 19 ст. (до встановлення факту походження) названі *В. Хвойкою трипільською культурою* (нині більш вживана назва культура Кукутені-Трипілля). Витоки цієї культури лежать у Пд.-Сх. Трансильванії та сучас. Румун. Молдові. Інші хвилі мігрантів прибули із Зх. – з тер. ниніш. Польщі та зайняли Зх. Волинь (маліц. і волино-люблін. археол. культури). З-поміж цих ранньоземлероб. культур найяскравішою була трипільська, яка розвинулася на укр. теренах у яскраве й масштабне явище, охопивши поступово всю лісостеп. смугу й вийшовши на заключ. етапі розвитку частково за її межі – в степ. смугу Пн.-Зх. Причорномор'я та Київ. Полісся. Трипіл. культура існувала бл. 2,5 тис. р., захопивши й добу ранньої бронзи. Вона яскраво продемонструвала можливості землероб. економіки і водночас ту межу, до якої вона могла успішно розвиватися, не маючи радикал. засобів інтенсифікації З. Поступальність розвитку цієї культури визначали декілька чинників: по-перше, на тлі місц. насел. прибульці цілком володіли навичками З., що зовні проявлялося у таких рисах, як чітко сплановані поселення, різнобарвний та якіс. посуд, оздоблений

складними криволіній. орнаментами, в яких простежуються зоо- та антропоморфні фігури, статуетки людей (переважно жінок) та тварин (відображають новий стиль життя і чітку спрямованість саме на З.); по-друге, демогр. потенціал цієї спільноти поповнювався не лише за рахунок природ. приросту насел., а й за рахунок нових прибульців із прабатьківщини, а також шляхом поглинання місц. насел. у процесі колонізації нових земель (позитив. чинник, оскільки в умовах тотал. панування ручної праці людина була гол. продуктив. силою); по-третє, існувала можливість освоєння нових земель, нещільно заселених, що активізувалося з упродовженням підсіч., доволі продуктив. З., хоча й екстенсив. за своєю сутністю, оскільки врожайність падала після 3–4-х р. експлуатації підсіки. Гармонійне поєднання цих чинників спричинило розквіт трипіл. культури, який припав на серед. 5 – серед. 4 тис. до н. е. Вся лісостеп. смуга вкрилася густою сіткою поселень, серед яких виникали і гігант., де мешкали тисячі людей. Осілість, достаток харчів, ритмічність землероб. праці вивільняли час для облаштування побуту, творчості, що проявилось у розвитку ремесел. Провід. матеріалом у побуті стала глина. Трипільці добре освоїли цей матеріал, зводячи оселі з дерева й глини та виготовляючи домашнє і культове начиння. Різноманіт. посуд, статуетки, модельки жител й ін. речі, оздоблені прокресленими й мальованими візерунками, відзначаються барвистістю форм і оздоблення. Формотворення, орнаментал. й фігуративне мистецтво сягнули такого рівня, якого вже ніколи не вдалося повторити у давній історії України. Однак із освоєнням усієї лісостеп. смуги, найбільш придат. за існуючої технол. оснащеності для З., трипіл. культура втратила перспективи розвитку. Ситуацію ускладнили демогр. піднесення та слабкий розвиток обміну через автаркічність тодіш. спільнот. виправити її можна було лише шляхом інтенсифікації З., однак трипільцям, як й ін. ранньоземлероб. спільнотам помір. смуги, зробити цього не вдалося. Вихід із кризової ситуації знайдено у зміні моделі господарювання – ухилі у бік розвитку скотарства, що спричинило занепад культури й докорінну трансформацію її матеріал. комплексу (буд. справи, посуду тощо). Отже, на поч. доби бронзи (кін. 4 – поч. 3 тис. до н. е.) завершилася ера ранніх землеробів помір. смуги. Зміна госп. моделі на користь скотарства не лише змінила спосіб життя з осілого на рухливий, який не сприяє накопиченню матеріал. цінностей, а й закріпила екстенсивні методи господарювання, що завжди ґрунтуються на розширенні екон. простору. Утримання худоби (гол. засіб до існування) вимагало знач. природ. ресурсів – пасовищ, сіножатей, зимівок. Розвиткові скотарства частково сприяла наявність не щільно заселених смуг – поліс. і степової. На деякий час, завдяки переходу до скотар. економіки, а отже і до рухливого способу життя, лісостеп. насел., репрезентов. [кулястих амфор культурою та шнурової кераміки культурно-історичною спільністю](#) (мігрантами з Пн. Зх., які поглинули, ймовірно, частину трипіл. насел.), зрівнялося за способом життя з насел. степ. смуги (до якого влилася й частина трипіл. насел.). Колективи з ухилом у моногалуз. госп-во та ще й в одноманіт. соц.-екон. просторі рано чи пізно стають перед вибором: продовжувати своє скромне життя (перетворившись на стагнатів) або здолати

моногалузовість і перейти до комплекс. господарства на ґрунті З., що може забезпечити нормальне осіле життя, а у перспективі – подальший поступ. Вибір зроблено на користь осілості, ймовірно, через природне прагнення людини до комфорт. побуту та стабіль. життя. Можливо, до того також підштовхувала істор. пам'ять чи зміни в кліматі. Від кін. 3 тис. до н. е. на всій тер. сучас. України З. значно активізувалося. Наприкінці доби бронзи – на поч. доби раннього заліза (2–1 тис. до н. е.) на лісостеп. просторах знову стверджується домінування З., яке поширюється й на поліс. смугу, натомість у степ. смузі воно сходить нанівець, що призвело до виникнення кочівництва – крайнього виразу й порогу можливостей скотар. економіки. Відтоді чітко формується опозиція двох світів: землероб. комплекс. осілого й кочового моногалуз. рухливого. Позбавлені потенцій для внутр. розвитку через односторонню розвинену економіку, кочівниц. спільноти виживали й розвивалися спрямовуючи інтереси назовні, що створювало загрозу для розвитку осілих народів. Сусідство кіммерійців, скіфів, сарматів та кочовиків пізнішого часу відіграло свою роль у сповільненні темпів розвитку землероб. населення. Однак, незважаючи на цю дестабілізуючу силу (як і ін. обставини), З. вже ніколи не втрачало свій пріоритет у лісостеп. смузі, що засвідчило послідовне чергування культур скіф. часу (серед. 7 – поч. 3 ст. до н. е.) та пізніших часів, з якими дослідники пов'язують формування слов'ян. етносу ([зарубинецька культура](#), [черняхівська культура](#), [київська культура](#)), а потім вже й існування власне ранніх слов'ян ([празька культура](#), [пеньківська культура](#), [колочинська культура](#)). Незворотності процесу ствердження З. як провід. галузі у праслов'ян. і слов'ян. середовищах надало впровадження заліз. індустрії, значення якої для помір. смуги можна порівняти з винайденням зрешув. З. у смугах Азії та Африки. Попервах роль такого стимулятора відіграла залізна сокира, застосування якої давало змогу активізувати підсічне З., здавна відоме на цій тер., надалі вдосконалювалися й орні знаряддя завдяки появі заліз. наральника (відомі у черняхів. культурі), що полегшувало й прискорювало обробіток ґрунту, давало можливість розширювати посівні площі, а також поліпшити обробіток землі. Тоді ж розпочали застосовувати перелогову систему в З., а також сівозміни, практикування яких стало можливим з появою озимих культур, зокрема жита, що впродовж тривалого часу росло на полях як бур'ян (окультурене у 1-й пол. 1 тис., ймовірно, у помір. смузі). Всі ці процеси відбувалися на тлі вдосконалення жнивних знарядь (залізні серп та коса) та засобів перероблення зерна (жорна поступово витіснили традиц. примітивні зернотерки). Хоча реалізація перспектив, що з'явилися з впровадженням заліза, у соц.-екон. плані не раз обривалася через зовн. обставини, зокрема сусідство кочовиків, від серед. 1 тис. вона набула невпин. поступу, що й призвело (разом із впливом ін. чинників) до формування в 9 ст. першої держави сх. слов'ян – Київ. Русі. Важливим показником того процесу стала інтенсифікація З., яка ґрунтувалася на впровадженні плуга (що принципово змінив якість обробітку ґрунту), борони, дерев'яної лопати із заліз. окуттям, а також дво- і трипл. систем З. Як і скрізь, виникнення держави у слов'ян супроводжувалося формуванням територ. общин (за літопис. джерелами – верв),

політ. об'єднань на зразок племін. союзів (дуліби, древляни тощо), міських центрів і наступом правлячої еліти (князів та служилої знаті) на земел. права селян (смердів), яких обкладали всілякими податками й повинностям, і ті потрапляли у розряд залеж. населення. У подальшій історії України З. залишалося провід. галуззю, а селянство складало більшість населення.

К. П. Бунятян

Рекомендована література

1. Рубін С. С., Михаловський А. Г. Землеробство: Навч. посіб. 1967;
2. Рубін С. С. Загальне землеробство. 1976;
3. Сайко В. Ф., Малиєнко А. М. и др. Устойчивость земледелия: проблемы и пути решения. 1993;
4. Сайко В. Ф. Землеробство на шляху до ринку. 1997 (усі – Київ).
5. Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений. Москва, 1949;
6. Довженок В. Й. Землеробство древньої Русі до середини XIII ст. К., 1961;
7. Горленко В. Ф. та ін. Народна землеробська техніка українців. К., 1971;
8. Пачкова С. П. Господарство східно-слов'янських племен на рубежі нашої ери. К., 1974;
9. Археология Украинской ССР. Т. 1–3. К., 1985–86;
10. Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. Москва, 1987;
11. История крестьянства СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. Т. 1. Москва, 1987;
12. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья: Раннеславянский и древнерусский периоды. К., 1990;
13. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. К., 1997;
14. Давня історія України. Т. 1–3. К., 1997–2000;
15. Баран В. Д. Давні слов'яни: Україна крізь віки. Т. 3. К., 1998;
16. Бунятян К. П. Давнє населення України. К., 1999;
17. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. К., 2000;
18. Пашкевич Г. О., Відейко М. Ю. Рільництво племен трипільської культури. К., 2006;
19. Історія українського селянства. Т. 1–2. К., 2006.

Бібліографічний опис:

Землеробство / В. Ф. Сайко, А. М. Малієнко, К. П. Бунятян // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2010. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-15961>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).